

ISSN 0132—313X

LIETUVOS TSR AUKŠTOJO IR SPECIALIOJO VIDURINIO MOKSLO
MINISTERIJA
VILNIAUS DARBO RAUDONOSIOS VĒLIAVOS IR TAUTŲ DRAUGYSTĖS
ORDINŲ VALSTYBINIS V. KAPSUKO UNIVERSITETAS

MŪSŲ KALBA

LIETUVOS TSR PAMINKLŲ APSAUGOS IR KRASTOTYROS DRAUGIJOS
RESPUBLIKINĖS KALBOS KOMISIJOS SĄSIUVINIS

Nr. 2(132)
1987

VILNIUS „MOKSLAS“ 1987

K. SIRVYDO „DICTIONARIUM TRIUM LINGUARUM“ IR
S. DAUKANTO DIDYSIS LENKŲ—LIETUVIŲ
KALBŲ ŽODYNAS

Simonas Daukantas savo didįjį lenkų—lietuvų kalbų žodyną rašė maždaug tarp 1850—1856 metų, jau būdamas pensininkas ir gyvendamas Varniuose pas Valančių. Tuo metu vienintelis žinomas spausdintas lietuvių kalbos žodynas, turintis lenkišką registrą, buvo K. Sirvydo lenkų—lotynų—lietuvų kalbų žodynas (Dictionarium trium linguarum, I leid. apie 1620 m., V—1713 m.). Daukantui rašant lenkų—lietuvų kalbų žodyną, joks naujas tokio tipo veikalas jau daugiau kaip 200 metų nebuvo išleistas, o ir nuo paskutinio Sirvydo žodyno leidimo buvo praėję gerokai per 100 metų. Tuometinės stiprios lenkų kultūros įtakos sąlygomis platesnio lenkų—lietuvų žodyno stygius turėjo būti labai jaučiamas. Tiesa, lenkų—lietuvų kalbų žodynų XIX a. pradžioje ir viduryje buvo rašoma ir daugiau, bet nė vienas iš jų nebuvo išspausdintas. Todėl Daukantui, taip pat mėginusiam šią kultūros spragą užpildyti, kaip pagalbinis ir prieinamiausias šaltinis turėjo būti Sirvydo žodynas.

Konstantinas Sirvydas Daukantui, kaip ir kitiems Žemaičių literatams, buvo didelis autoritetas. Apie tai galime spręsti iš Daukanto 1846 m. balandžio 17 d. laiško Valančiui: „skaitydamas [„Punktus sakymų“] džiaugiausi, kad nors nesilaikyta gramatikos, tačiau kalba gryna, vienintelis kalbos grynumo pavyzdys pamokslininkams“¹. Taip pat laiške nežinomam asmeniui tarp 1857 ir 1864 m. Daukantas rašė: „nuoširdžiai patariu perskaityti Daukšos „Postilę“, Sirvydo „Punktus sakymų“². Kritikuodamas Ivinskio 1859 metų kalendoriaus kalbą, jis du kartus Daukšą ir Sirvydą yra pavadinęs nemirtingais³. Tad ir Sirvydo žodynas Daukantui turėjo atrodyti reikšmingas veikalas, grynos kalbos pavyzdys.

Pats Daukantas savo žodyne niekur nėra užsiminęs, kad būtų naudojęsis Sirvydo darbu. Todėl jo santykį su žodynu galima nustatyti tiktai analizuojant patį Daukanto darbą.

Pirmiausia į akis krinta Daukanto perimta Sirvydo žodyno leksika. Rytų aukštaitis Sirvydas į Dictionariumą buvo įtraukęs nemaža savo tarmės žodžių. Kadangi Daukanto žodyno leksika žemaitiška, kiekviena aukštaitybė leidžia manyti, kad tai arba iš to

¹ Daukantas S. Raštai. V., 1976. T. 2. P. 780.

² Ten pat. P. 788.

³ S. Daukanto pastabos dėl L. Ivinskio kalendorių, arba metskaitlių, kalbos / Paruošė Kruopas J. // Literatūra ir kalba. V., 1958. T. 3. P. 478 (484), 480 (485).

žodyno nusirašytas žodis, arba iš kokio aukštaičio nugirstas ar išklaustas. Didžioji dalis aukštaitiųjų, matyt, paimta iš Sirvydo žodyno: *apilajda* „apsileidimas“, t. II, p. 78(2×) (*Sirvydo apilajda*⁴), *dargėj* „negražiai, bjauriai, piktai“ II 77 (2×) (*dargiey*), *kanapa* „kanopa“ I 541 (*kanapa*), *kėttuwaj* „galvijai, gyvuliai“ I 98 (*kiettuwa*), *narikaulis* „gumbas“, *narikauluotas* I 379 (*norikaulis*, *norikaułotas*), *nemestybe* „nesantūrumas“ II 98 (*nemestibe*), *nestawariotas* „be sąnarių“ II 108 (*ne stawariotas*), *nemuntūs* „nemandus, nepatogus“, *nemuntybe* II 111 (*nemuntus*, *nemuntibe*), *raksztis* „karstas“ I 374 (2×), II 22 (*raksztis*), *ratadajlis* „račius“ I 28, I 520 (*ratadaylis*), *sziltis* „šiluma“ I 138 (*šiltis*) ir kt.

Sirvydas, kaip žinoma, buvo vienas iš senųjų mūsų autorių, labiausiai mėgusių kurti naujadarus. Daukantas taip pat buvo linkęs kurtis naujų žodžių, nevengė į savo žodyną traukti ir Sirvydo sudarytųjų. K. Pakalka bene pirmasis yra nurodęs Dictionariumo įtaką Daukanto žodynui ir pateikęs kelis Sirvydo naujadarus, įrašytus į Daukanto žodyną: *dažituwe*, *graytatikibe*, *graytatikis*, *izspaudeias*, *kariawiete*, *kniginičia*, *medziawilne*, *mergawiete*. Šį sąrašą, nuodugniau palyginus tuodu žodynus, dabar jau galima gerokai išplėsti: *apsukatas* „prietaisas, ant kurio kas sukasi“ I 523 (Sirv. *apsukatas*), *apwaline* „bumbulas, gumulas, rutulys“ I 325 (*apwaline*), *bedugnybe* „didelė giluma, bedugnė“ I 37 (*bedugnibe*), *bošciej* „nuobodžiai“ II 75 (*bošciey*), *butingas* „būtinasis, esminis, tikras“ I 456 (*butingas*), *dalgiokirwis* „alebarda“ I 27 (kitoje vietoje šia pačia reikšme jau vartoja savo naujadarą *ptatkirwis* I 397; Sirv. *dalgiakirwis*), *diewogarbis* „pamaldus“ II 3 (*diewogarbis*), *essingas* „esmingas, tikras“ I 456 (*essingas*), *gintuwe* „gynybinis bokštas“ I 29 (*gintuwe*), *kiekybe* I 444 (*kiekibe*), *kirptuwe* „kirpykla“ I 28 (*kirptuwe*), *kokybe* I 419 (*kokibe*), *kunybe* „apkūnumas“ I 135 (*kunibe*), *kupranūgaris* III 534 (*kupranugaris*), *nosiaragis* „raganosis“ II 139 (*nosiaragis*), *skydaneszis* „ginklanėšys“ I 343 (*skidanešis*), *tajsykle* „kampainis, toks dailidžių prietaisas“ III 520 (*taysikle*), *wingangas* „vagiąs, linkęs vogti“ I 556 (*wingangas*) ir kt.

Kai kuriuos žodžius, paimtus ne iš gyvosios kalbos, bet iš Sirvydo, leidžia spėti paties Daukanto įvairiais atvejais pareikšta nuomonė. Pavyzdžiui, jis visur vartoja ir teikia vartoti *rūpesnis*, o ne *rūpestis*: „geriau skamba *rupesnis* [...] negu *rupestis*“⁵, „*rupesnis*, ne *rupestis*“⁶, todėl vieną kartą žodyne pavartotas *neru-*

⁴ Visur cituojama iš: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas / Parengė Pakalka K. V., 1979. Straipsnyje paprastai remiamasi sutampančiomis lenkiškų registų vietomis; Sirvydo gotikiniai rašmenys pakeisti lotyniška antikva.

⁵ Daukantas S. Raštai. T. 2. P. 789.

⁶ Kruopas J. S. Daukanto pastabos dėl G. Neselmano žodyno // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1962. T. 5. P. 227.

pestis II 78 laikytinas išrašu iš Sirvydo žodyno. Panašiai Daukantas sako ir apie žodį *dovanos*: „*dowinas* pas mus“⁷, vadinasi, vartojama ne aukštaičiams būdinga lytis su *a*, bet žemaitiška, kuri žodyne Daukanto rašoma ir su *i*, ir su *e*: *neperdownotas* II 107, *dowenotas* I 182 (taip pat naujadarai *doweniemis* „dovanų ėmėjas“ I 182, *dowendawis* „dovanų davėjas“ I 182 ir kt.). Todėl kelis kartus Daukanto pavartotos lytys su *a* (*dowana* I 181, I 182, *dowanoti* I 182, I 183, *dowanoinimas* I 182, I 183), taip pat gali būti perimtos iš Sirvydo.

Apskritai Daukanto žodyne pateikta įvairi, ne tik jo tarmei būdinga leksika rodo jo pastangas derinant tarmes kurti bendrą visiems lietuviams kalbą.

Kitas kalbos lygmuo, rodantis Sirvydo įtaką Daukantui,— fonetika. Čia Sirvydo žodyno pėdsakai jau ne tokie gausūs, nors ir ne mažiau ryškūs. Matyt, dalį žodžių, paimtų iš Sirvydo žodyno, Daukantas perrašė savo rašyba, atstatė į savo tarmės fonetiką. Bet ir fonetikoje galima rasti Sirvydo įtakos. Pavyzdžiui, nosinis *ą*, Sirvydo tarmėje išvirtęs į *u*, o Daukanto tarmėje paprastai tariamas kaip *ou*, jo žodyne žymimas įvairiai — ir *ou*, ir *ą*, ir *u* su *o* viršuje (=uo): *trouszas* „trašos“ (žemaitiškai), *skląstis* „sklendė“ (aukštaitiškai vakarietiškai), *parkuosti* „perkąsti“ (hiperkorekcinė lytis!). O retkarčiais pasitaikančios lytys su *u* vietoj *ą* greičiausiai yra paimtos iš Dictionariumo: *pamustyti* „pamąstyti“ II 490, 604 (Sirv. *pamustau*), *suspara* „sąspara“ III 520 (*suspara*), *žustas* „žąslas“ III 519 (*žustas*). Kitas Sirvydo tarmės atspindys — *im*, *in* < *em*, *en*. Daukanto tarmėje vietoj aukštaičių vakariečių *em*, *en* tariama *em*, *en* (*e*=paplatėjęs *i*), tad tais atvejais, kai jis čia rašo *im*, *in*, galima įtarti juos esančius iš Sirvydo žodyno: *nelimtas* „nelemtas“ I 378 (Sirv. *netymtas*), *pintinas* „pentinias“ II 301 (*pintinas*). Kitais atvejais Daukantas paprastai rašo *ę* ar *en*: *nepakęstis* „nepakentęs“ II 76, *len[k]ties* „lenktis“ I 342.

Siek tiek Dictionariumo žymių turi ir morfologija. Aiškiausios tos žymės priešdėliniuose dariniuose; Daukantas pavartoja žodžių su priešdėliais, būdingais tik aukštaičiams, didesnei ar mažesnei jų teritorijai. Kadangi Sirvydo žodyne irgi yra tokių žodžių, tikėtina, kad iš čia jie ir bus buvę paimti. Pavyzdžiui, ypač rytų aukštaičiams būdingi priešdėliai *api-*, *ažu-*, *in-*: *apijuoka* „apjuokimas“ II 56 (Sirv. *apijuoka*), *apitajda* „apsileidimas“ II 78 (2×) (*apitayda*), *ažukrečius* „užkrečias“ III 711 (*ažukrečius*), *indaryti* „įdaryti“ III 565 (*indarau*), *neintejkūs* „neįtikinantis, nepatogus“ II 79 (2×) (*neinteykus*). Daukanto tarmėje čia būtų priešdėliai *ap-*, *už-*, *į-*. Panašiai ir visiems aukštaičiams būdingas priešdėlis *per-*: *perejga* „kelias per ką“ II 592 (*pereyga*), *neperdowno-*

⁷ Ten pat. P. 229.

tas II 101 (*neperduowanotas*), *perkalbiejimas* II 36 (*perkatbeimas*). Šiaip savo žodyne Daukantas beveik ištiesai vartoja šio priešdėlio žemaitišką variantą *par-*.

Straipsnio teiginius apie abiejų žodynų santykį remia ir ž o d ž i ū j u n g i n i a i. Pavyzdžiui pateikiame kelis Sirvydo ir Daukanto žodynų sugretintus straipsnius ištiesai (praleidžiama tik lotyniškoji Dictionariumo dalis): Sirvydo *Gaię sąd* [...] *Ažusakau tiesos darimu* p. 65—66 ir Daukanto *Gaič, užsakyti tiesos darymą* I 325; atitinkamai *Gruby, grobijan* [...] *Mužikiszkas/kiemiszkas/netikielis/nerugielis/ pas kietmu augis pelenius/nelymtas* 77 — *Grubian, Grubianin, nelimtas, netikielis, peleniūs, kiemiszkas, nerugielis, pas kielmą auge, nerugielis* I 378; *Warcab* [...] *Skritulis žayšlinis* 469 — *Warcab, warcabas, skritulis žajšlinis* III 510 ir kt.

Kartais ne dėl vienos, bet dėl kelių priežasčių galime būti tikri, kad Daukantas bus nusirašęs nuo Sirvydo žodyno, plg. straipsnį *Lapaczka, gaudykle, spustas, žabagas v žabangas* I 608 ir Sirvydo *Lapaczka* [...] *Spustas/gaudykle* 148. Čia Sirvydo įtaką rodo ir fonetika (rytietiškas *u* vietoj žemaičių *ou*, vakarų aukštaičių *q*), ir žodžio *gaudyklė* reikšmė „spąstai“ (šia reikšme žinomas daugiausia iš senųjų raštų), ir net tai, kad šis žodyno straipsnis įspraustas tarp eilučių, t. y. parašytas ne iš karto.

Apskritai Sirvydo žodynas Daukantui buvo labai svarbi knyga. Palyginus šių autorių žodynus, matyti, kad Daukantas Dictionariumu naudojosi ne priešokiais, ne atsitiktinai, bet nuolatos, nes beveik visame žodyne tai šen, tai ten užtinkame Dictionariumo pėdsakų. Silpniau įtaka jaučiama tik O, S, T, U raidžių tekstuose, nes čia daugumas žodžių palikta be lietuviškų atitikmenų, bet W—Z raidžių tekste ji vėl aiški. Matyt, Dictionariumas buvo parankinė Daukanto knyga, kurią jis nuolatos gretino su rašomu žodynu.

Daukantas naudojosi Sirvydo žodynu ne tik rašydamas, bet ir redaguodamas, pildydamas savo darbą. Ryškiausiai Dictionariumo poveikis matyti N raidės tekste, kuris yra daugiausia redaguotas. Du pridėtiniai lapeliai, parašyti redaguojant N raidę, taip pat turi Dictionariumo žodžių, pvz.: *Nieposilny, nepenūs, nedrutinūs, nesotinūs* II 99 (Sirv. *Niepošilny pokarm/napoy* [...] *Nedrutinus/nesotinus penuksztas* 211). Kai kur ir kitų raidžių tekstuose galima užtikti vėliau prirašytų Sirvydo žodžių.

Daukantas greičiausiai naudojosi penktuoju Sirvydo žodyno leidimu, nes savo bibliotekoje turėjęs kaip tik šitą leidimą⁸. Be to, tam neprieštarauja ir gretinamoji įvairių Sirvydo žodyno leidimų analizė.

Medžiagą iš Dictionariumo Daukantas ėmė, norėdamas praplėsti savo žodyną, pateikti ne tik žemaičių, bet ir kitų tarmių leksikos,

⁸ XXVII knygos mėgėjų metraštis. K., 1937. T. 2. P. 64.

platinti jam patikusius Sirvydo žodžius. Žodyne Dictionariumo kalbos pėdsakai labai įvairūs, bet Daukantui visų pirma rūpėjo perkelti leksiką, kai kuriuos žodžių junginius (fonetinės, morfologinės tarmybės iš Sirvydo žodyno dažniausiai pateko spontaniškai [apijuoka] arba nesuvokus, kad tai tarmiškas užrašymas [suspara]).

Daukantas stengėsi savo žodyną taikyti ne tik žemaičiams, bet ir visiems lietuviams. Dictionariumo žodžiai tai patvirtina. Vis dėlto aukštaitiškų Sirvydo žodyno lyčių čia nėra labai daug. Tad Daukanto žodynas, nors ir paveiktas Dictionariumo, yra savarankiškas darbas.

Kalbėdamas apie Daukanto santykį su kitais žodynais, Jonas Kruopas teigė, kad „daugiausia jis [Daukantas] vartė Neselmano lietuvių—vokiečių kalbų žodyną (1851)“, nes „yra palikęs gausių pastabų dėl Neselmano lietuviškų žodžių“. Panašiai galime tvirtinti ir apie Sirvydo žodyną, nors apie jį Daukantas, matyt, nėra palikęs savo pastabų.

Laima Markauskienė

DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS SUDURTINIŲ DAIKTAVARDŽIŲ VARTOJIMAS

Daiktavardžių dūriniai dabartinėje lietuvių kalbos daiktavardžių daryboje užima taip pat svarbią vietą kaip ir daiktavardžių priešdėlių, priesagų ir galūnių vediniai. Sudurtiniai daiktavardžiai išsamiai aptariami akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1965. T. 1.), V. Drotvino darbuose. Be darybos ypatumų, būtų praveru žinoti, kokie sudurtiniai daiktavardžiai ir kur dažniausiai vartojami. Ištyrus jų vartojimą, galima būtų tiksliau rekomenduoti žodžių darybos būdus terminų kūrėjams. Tokia analizė praverstu lietuvių kalbos vadovėlių autoriams ir kt.

Dabartinėje lietuvių bendrinėje kalboje¹ galimi dvejopi dariniai: lietuviškos kilmės sudurtiniai daiktavardžiai, kurių antruoju dėmeniu eina daiktavardis, veiksmazodis, būdvardis, ir dariniai, kurių vieną arba abu dėmenis sudaro savarankiškai ar nesavarankiškai lietuvių kalboje vartojami tarptautiniai elementai.

Dariniai, kurių antruoju dėmeniu eina daiktavardis, bendrinėje lietuvių kalboje sudaro 63% lietuviškų sudurtinių daiktavardžių.

¹ Duomenys rinkti iš publicistikos, grožinės ir mokslinės (pedagogikos, ekonomikos bei technikos) literatūros tekstų. Kiekvieno iš jų apimtis — 1 200 000 spaudos ženklų, iš viso 6 000 000 spaudos ženklų. Mokslinės literatūros tekstų nurodomas vidurkis.